

Magdalena Szalbot

magdalena.szalbot@us.edu.pl<https://orcid.org/0000-0002-3915-2541>

Instytut Nauk o Kulturze

Wydział Humanistyczny

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Rewitalizacja dziecięcych gier i zabaw tradycyjnych Śląska Cieszyńskiego

*Revitalisation of traditional games
for children originating
from Cieszyn Silesia*

Wprowadzenie

Gry, zabawy i zabawki tradycyjne to istotny i perspektywiczny obszar badań naukowych. W nauce światowej od lat podkreśla się potrzebę dokumentowania zanikającego bogactwa kultury ludycznej poszczególnych regionów, stanowiącej przejaw niematerialnego dziedzictwa kulturowego, oraz podejmowania działań, które przywrócą tradycyjnym wzorom zachowań ludycznych należne miejsce w kulturze.

W artykule omówiono metodologię oraz wyniki zrealizowanych badań, opisano dotychczasowy stan wiedzy na temat kultury ludycznej Śląska Cieszyńskiego i scharakteryzowano badany region, podano definicję gier i zabaw tradycyjnych, zawarto ustalenia dotyczące sposobu ich ujmowania jako przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego w świetle Konwencji UNESCO. Rozpatrzono przydatność pojęcia rewitalizacji w odniesieniu do opisanych w dalszej części propozycji działań w zakresie przywracania do żywej tradycji śląskocieszyńskich dziecięcych gier i zabaw o ludowej proveniencji, w sposób dostosowany do współczesnych uwarunkowań kulturowych i uwzględniający wnioski z omówionych w artykule badań.

Gry i zabawy tradycyjne, niematerialne dziedzictwo kulturowe i rewitalizacja

Przyjmujemy następujące kryteria wyznaczone przez Ronalda Rensona: 1) gry i zabawy tradycyjne zawierają pierwiastek aktywności fizycznej, 2) opierają się na lokalnych zasadach i elementach kultury danego regionu, 3) są praktykowane w środowisku lokalnym/w regionie, 4) historyczny moment ich powstania nie jest istotny. Ostatnie kryterium (5) wyklucza z tej grupy gry planszowe i komputerowe (zob. Bronikowska 2013: 32–33).

Gry i zabawy tradycyjne, wraz z umożliwiającymi ich realizację akcesoriami ludycznymi, są uznawane za element niematerialnego dziedzictwa kulturowego zarówno w literaturze przedmiotu, jak i w Konwencji UNESCO przyjętej w 2003 r. Zgodnie ze wspomnianym dokumentem niematerialne dziedzictwo kulturowe, którego składnikiem są również gry i zabawy tradycyjne, to:

praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedza, umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturowa – które wspólnoty, grupy i w niektórych przypadkach jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. Niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności (*Konwencja UNESCO...*).

Tradycyjna kultura ludyczna, czyli niegdyś popularne gry i zabawy, to praktyki, konkretne umiejętności i wiedza na temat sposobu ich odtwarzania oraz przedmioty – czyli zabawki (akcesoria zabawowe) umożliwiające przeprowadzenie określonych zabaw, jak również czynności, które przebiegają zgodnie z przyjętymi w danej grupie „scenariuszami”, według przyjętych reguł, w określonym miejscu – kulturowej przestrzeni, która musi spełniać konkretne wymagania. Regionalne zachowania zabawowe typu tradycyjnego przez dziesięciolecia podlegały przekazowi międzygeneracyjnemu, były formowane przez lokalne uwarunkowania – w tym dynamikę całokształtu przemian społecznych i kulturowych na podłożu miejscowego otoczenia i w zgodzie z nim, spajały grupę i nadawały jej niepowtarzalnych, swoistych cech. Współcześnie tak rozumiana tradycyjna kultura ludyczna poszczególnych regionów lub krajów bywa zachowana już tylko w szczątkowej postaci. Jednak umiejętnie reintrodukowana może być atrakcyjnym i bogatym treściowo obszarem zapoznawania kolejnych pokoleń z dziedzictwem kulturowym. Partykularny i zarazem uniwersalny charakter zabawy oraz jej mediacyjne i integracyjne funkcje ułatwiają poznanie za jej pośrednictwem kultury własnej i kultur obcych. Uznanie ludyczności za niezbywalny przejaw każdej kultury oraz docenienie jej kulturotwórczego sensu uwypukla jej związek z tradycją oraz

udział w formowaniu kulturowo uwarunkowanych wzorów zachowań, które odróżniają jedne grupy od innych. Wypracowane i reproduktowane przez dekady w obrębie danej społeczności sposoby wytwarzania prostych zabawek, umiejętności rozgrywania mniej lub bardziej skomplikowanych gier i form rywalizacji nabyte przez jednostki w toku socjalizacji są przejawem twórczej ekspresji danej społeczności. Ulegają one modyfikacjom pod wpływem lokalnych oraz napływowych treści kulturowych i jako dziedzictwo są przekazywane potomnym (Piech 2019: 8–9).

Rewitalizacja jest zazwyczaj kojarzona z działaniami naprawczymi materialnych aspektów kultury, podejmowanymi w obrębie przestrzeni miejskiej, ale pojawia się również w *Konwencji UNESCO* w odniesieniu do niematerialnego dziedzictwa kulturowego. W podjętych tu rozważaniach będzie miał zastosowanie w najszerszym – etymologicznym znaczeniu jako odtworzenie, odnowienie „sił witalnych” i przywrócenie do życia, czyli aktualnej rzeczywistości społeczno-kulturowej gier i zabaw tradycyjnych. Powołując się na ustalenia Piotra Winczewskiego, którego praca naukowa również dotyczy omawianych zagadnień, przyjęto, że rewitalizacja w odniesieniu do gier i zabaw tradycyjnych jest szczególną formą rekonstrukcji (Winczewski 2016: 46–49). U jej podstaw leży założenie wypracowania takich rozwiązań, które pozwolą na przystosowanie niegdyś popularnych wzorów zachowań zabawowych do zmienionych warunków i nadanie im nowych funkcji. Odnajdywanie „nowego sensu” gier i zabaw tradycyjnych zapobiega ich wykluczeniu ze społecznej *praxis* i umożliwia przekazanie następnym pokoleniom (Winczewski 2016: 43–45). W badaniach jakościowych „każdy badacz może eksponować odmienne czynniki badanego materiału”, mając na celu rozwiązanie problemu, w jaki sposób (re)adaptować dorobek minionych pokoleń do potrzeb współczesnych odbiorców (Winczewski 2016: 46). Przyglądając się grom i zabawom tradycyjnym jako atrakcyjnemu dla dzisiejszego hedonistycznego społeczeństwa konsumpcyjnego składnikowi dziedzictwa kulturowego, rozpatrzono sposoby ich rewitalizacji, które nie ograniczają się tylko do umożliwienia udziału w jakiejś dawnej formie rozgrywki. Równorzędnym celem jest przekazywanie wiedzy o tym, jakie lokalne tradycje i uwarunkowania kulturowe leżą u ich podłoża, oraz wyselekcjonowanie tych przykładów, które okazują się „szczególnie produktywne wychowawczo i dydaktycznie” w pracy z dziećmi (Winczewski 2016: 46–55). W poszukiwaniu nowych kontekstów rewitalizacji dziecięcych gier i zabaw tradycyjnych chodzi więc o scalanie w tych działaniach różnych warstw przekazu o minionej kulturze regionu.

Stan badań gier i zabaw tradycyjnych Śląska Cieszyńskiego

Na obecny zasób wiedzy o tradycyjnych dla Śląska Cieszyńskiego zabawkach, zabawach i grach składają się prace naukowe (Kałużebiec, Fryda 1993; Odoj 1997; Jasińska 1997; Marcol 2008; Studnicki 2017) oraz popularnonaukowe opracowania (np. *200 razy Kolberg* 2014) wydane w ciągu ostatnich dziesięcioleci. Ze względu na

odmienną metodologię i założenia badawcze oraz różny zakres problemowy i czasowy publikacje te – nawet łącznie – nie stanowią usystematyzowanego ujęcia szerokiego zagadnienia tradycji ludycznych Śląska Cieszyńskiego.

Na tle wymienionych prac wyróżnia się polskojęzyczna książka Władysława Młynka¹ *Koło, koło młyński* (Młynek 1979), którą wykorzystano do przeprowadzenia opisanych dalej badań. Jest to popularnonaukowa publikacja, poświęcona cieszyńskiemu folklorowi dziecięcemu. Autor opisał m.in. gry i zabawy zapamiętane ze swojego dzieciństwa, które przypadło na czasy powojenne. Zebrał też relacje innych osób zamieszkujących Śląsk Cieszyński. Książka zawiera opis poszczególnych gier i zabaw, zapis nutowy, słowa piosenek, mętowania i zwyczajowe zwroty towarzyszące poszczególnym grupowym układom taneczno-zabawowym, które zostały podane w zapisie gwarowym. Jest to właściwie jedyne monograficzne opracowanie poświęcone dziecięcym grom i zabawom tradycyjnym Śląska Cieszyńskiego, które – pomimo pewnych niedoskonałości – stanowi nieco zapomniany i dziś już trudno dostępny poradnik na temat sposobu ich organizowania. Odniesienia do literatury przedmiotu są w nim nieliczne. W. Młynek rozpoczął zbieranie materiałów w 1953 r. Prowadził wywiady grupowe – z członkami chórów i zespołów folklorystycznych. Korzystał również ze wspomnień matki, która opisała zabawy i gry ze swojego dzieciństwa. Dzięki temu w publikacji udało się uchwycić elementy kultury ludycznej Śląska Cieszyńskiego sprzed 1930 r., co daje wgląd w zachowania zabawowe kilku generacji mieszkańców tego regionu (Młynek 1979: 59–60).

Dziecięce gry i zabawy tradycyjne Śląska Cieszyńskiego jako przedmiot badań ankietowych

Dalsza część artykułu jest sprawozdaniem z realizacji jednego z etapów szerzej zakrojonego projektu badawczego poświęconego tradycyjnej kulturze ludycznej Śląska Cieszyńskiego² i zarazem kolejną publikacją w cyklu tematycznym, który dotyczy zagadnienia reintrodukcji gier i zabaw tradycyjnych (zob. Szalbot 2019; Szalbot 2021; Szalbot 2022).

- 1 Władysław Młynek (1930–1997) – przez całe życie związany ze Śląskiem Cieszyńskim był pisarzem, poetą, autorem sztuk teatralnych oraz miłośnikiem i propagatorem kultury regionu. Pracował jako nauczyciel w polskich szkołach na Zaolziu: w Trzyńcu, Gnojniku, Milikowie, Bukowcu, Ligotce Kameralnej w Nawsiu. Był założycielem i kierownikiem kilku chórów oraz zespołów folklorystycznych, dyrektorem artystycznym festiwalu „Gorolski Świąto”, prezesem Zarządu Głównego Polskiego Związku Kulturalno-Oświatowego w Republice Czeskiej, członkiem organizacji literackich oraz redaktorem miesięcznika „Zwrot”. W swojej twórczości posługiwał się językiem literackim (polskim) i gwarą. Został uhonorowany odznaczeniem „Zasłużony dla Kultury Polskiej” oraz otrzymał Nagrodę im. Oskara Kolberga.
- 2 Realizowany projekt badawczy pt. *Reintrodukcja gier i zabaw tradycyjnych na Śląsku Cieszyńskim*, oprócz prac terenowych – wywiadów, obserwacji, sporządzania dokumentacji audiowizualnej i fotograficznej, obejmuje kwerendy w muzeach, bibliotekach, archiwach oraz zapis przebiegu autorskich zajęć warsztatowych prowadzonych z różnymi grupami odbiorców. Plan badawczy zakłada przegląd dostępnych zasobów archiwalnych, rozpoznanie zainteresowania problematyką ludyczną wśród cieszyńskich kolekcjonerów, wywiady z regionalnymi twórcami zabawek, nauczycielami wychowania fizycznego oraz pracownikami sektora kultury wprowadzającymi w swojej pracy elementy gier i zabaw tradycyjnych.

Badania terenowe, z których pochodzą dane przytoczone w artykule, przeprowadzono w 2022 r. Jedną z podjętych ścieżek polegała na realizacji badań ankietowych, które miały na celu ustalenie, czy najstarsi mieszkańcy Śląska Cieszyńskiego znają gry i zabawy opisane we wcześniej scharakteryzowanej w publikacji W. Młynka i czy sami grali w nie w czasach, kiedy byli dziećmi. Głównymi kryteriami doboru informatorów były: wiek (chodziło o skierowanie ankiety do osób powyżej 60 roku życia) oraz zamieszkiwanie od urodzenia na Śląsku Cieszyńskim. Osoby, które wzięły udział w badaniach, na co dzień posługują się językiem polskim, czeskim i gwarą cieszyńską. Ankieta została opracowana w języku polskim i czeskim oraz zawierała gwarowe nazwy i określenia czynności zabawowych w takim brzmieniu, w jakim zapisał je W. Młynek.

Trzonem przygotowanej ankiety była tabela, w której – cytując *Koło, koło młyński* – podano 62 nazwy gier i zabaw, przyporządkowane do 7 grup³. W pierwszej grupie w tabeli ankiety zamieszczono następujące gry: „łapanka” / „na lajdy”⁴, „gra na czepiączki”, „gra na czarnego murzina”, „gra w chowanego” / „na skrywki”, „gra w kuliczki”, „gra na miasta” oraz grę „w piłkę nożną”. W grupie gier w kole znalazły się: tytułowe „koło, koło młyński”, „gra na utopca” / „wasermóna”, „Ulijanka”, „tańcowało jelitko”, „złoty pierścień”, „klingu, klingu, kowolinku”, „gra w kota i mysz”, „gra na fojta”. W trzeciej grupie – gier w parach – w tabeli podano: „gra na mróganego”, „ostatnia para w przód”, „gra na trzeciaka” oraz grę „mietlorz” / „kijok”. Kolejna, najbardziej rozbudowana czwarta grupa obejmowała takie zabawy, jak: „rzucanie oszczepami”, „strzelanie z łuków”, „strzelanie z kanónów”, „strzelanie z listków”, „strzelanie z pycyników”, „strzelanie z pukocza”, „skakanie przez ogień”, „kulanie się z brzegu”, „kulanie buków”, „łazenie po drzewach”, „ogień w garnkach blaszanych” / „kaczoki” / „wywijoki”, „huśtawki” / „piścaczki”, „wogi”, „karuzele” / „ryngiszpile”, „zabawa na kónia”, „zabawa na barana”, „buckanie barana”, „jeżdżenie na baranie”, „jeżdżenie z tragaczem”, „chodzenie na rękach”, „stanie na głowie”, „chodzenie na szczudłach” / „chodzenie na bocónich nogach”, „łómiani placków”. Podane przez Młynka zabawy w wodzie to: „puszczenie kaczek”, „puszczenie łódek” (zrobionych z kory – przyp. autora) oraz „zabawa na utopca”. W zbiorze zabaw zimowych znalazły się: „grudowanie” / „rzucanie śnieżkami”, „lepienie śnieguloka” / „bałwana”, „drążenie tuneli” (w śniegu – przyp. autora), „jazda na nartach”, „skoki na nartach” / „budowanie skoczni”, „spuszczanie się na sankach”. Na końcu tabeli zamieszczono przykłady czynności przyzabawowych: „szycie mandor”, „majsterkowanie”, „wyrabianie prostych zabawek”, „wyrabianie fujarek”, „gra na

3 W zakończeniu ankiety zamieszczono trzy pytania otwarte. Badanym pozostawiono miejsce na opisanie 1) wybranej zabawki z dzieciństwa, 2) wybranej gry z dzieciństwa oraz 3) wybranej zabawy z dzieciństwa. Ze względu na ograniczenia dotyczące objętości artykułu ta część wyników badań nie zostanie omówiona w tym miejscu.

4 Występujący w tym i w każdym następnym miejscu znak „/” między nazwami gier oznacza, że W. Młynek podał dwie lub więcej nazw odnoszących się do danej formy aktywności zabawowej, która przebiegała według tego samego scenariusza.

grzebieniu”, „wyrabianie skrzypek” / „hóśli”, „robienie wiatraków” / „zwyr tuli” oraz „robienie młynków wodnych”.

W nagłówku ankiety zamieszczono instrukcję, by badani zaznaczyli, które z podanych nazw gier i zabaw znają, oraz wskazali te, które osobiście rozgrywali w czasach swojego dzieciństwa. Rozgraniczenie to miało na celu wychycenie tych form zachowań ludycznych, które były osobiście praktykowane przez najstarszych mieszkańców Śląska Cieszyńskiego, oraz określenie popularności pozostałych gier i zabaw, w które być może sami nie grali, ale które pamiętają jako chętnie rozgrywane przez innych. Dodatkowo puste pole tabeli, przy każdej z 62 przytoczonych za W. Młynkiem gier i zabaw, pozwalało informatorom napisać, czy dana gra lub zabawa była im znana również pod inną nazwą. Chodziło o uchwycenie ewentualnych różnic w brzmieniu w poszczególnych miejscowościach Śląska Cieszyńskiego.

Ankieta nie zawierała pytania dotyczącego autoidentyfikacji narodowej badanych. Jednak znajomość składu narodowościowego i kompetencji językowych mieszkańców tego regionu wymagała przyjęcia założenia, że w badaniu będą uczestniczyli Polacy z polskiej strony Śląska Cieszyńskiego posługujący się językiem polskim i gwarą. Czesi używający na co dzień głównie języka czeskiego i gwary oraz Zaolzie, czyli osoby o polskiej tożsamości narodowej zamieszkujące tereny w obrębie przynależącej obecnie do Republiki Czeskiej części regionu, które posługują się wszystkimi wymienionymi kodami językowymi.

Ankiety rozprowadzono wśród 60 osób: połowa została skierowana do zamieszkujących polską, a druga połowa do zamieszkujących czeską część Śląska Cieszyńskiego. W związku z usterkami w sposobie jej wypełnienia, uchwyconymi na poziomie kodowania odpowiedzi, do analizy wykorzystano 54 wypełnione formularze. Polskojęzyczną wersję wypełniło 28 osób: 13 kobiet i 15 mężczyzn, natomiast czeską – 26 badanych: 16 kobiet i 10 mężczyzn⁵. Część seniorów nie ujawniła roku urodzenia, niemniej ankietę kierowano do osób, które miały 60 i więcej lat. Badani urodzili się, spędzali swoje dzieciństwo i obecnie mieszkają w Cieszynie, Roztropicach, Skoczowie, Dębowcu, Łączce, Simoradzu, Bąkowie, Dziegielowie, Puńcowie, Wiśle, Czechowicach-Dziedzicach, Białej (część Bielsko-Białej), Strumieniu oraz Českým Těšínem, Věřňovicach, Dolním Žukoviem, Závadzie, Loukach, Bohuminie, Hrádku, Haviřovie, Třincu, Stanislavicach, Horním Žukoviem, Třanovicach, Ostravie, Hr. Hradišti. Historyczne terytorium oraz granice tego regionu, będącego częścią najdalej na południe wysuniętego fragmentu Śląska, to dawne Księstwo Cieszyńskie, usytuowane na obszarze przygranicznym południowej Polski oraz północno-wschodnich Czech, w sąsiedztwie terenów należących do Słowacji. Mimo wytyczenia w 1920 r. na tym terenie przebiegu granicy polsko-czechosłowackiej (obecnie polsko-czeskiej) Śląsk Cieszyński jest obszarem odznaczającym

5 Ilość danych poddanych analizie utrudnia rozstrzygnięcie wszystkich szczegółowych kwestii. Jednak uzyskane wyniki pozwalają dostrzec ogólne i istotne tendencje, które sugerują kierunek prowadzenia dalszych badań terenowych realizowanych techniką wywiadu.

się swoistym profilem kulturowym, który również za sprawą podejmowanych lokalnych działań kultywujących regionalne tradycje o ludowym rodowodzie kształtuje tożsamość mieszkańców (por. np. Studnicki 2015; Kadłubiec 2016).

Omówienie wyników badań ankietowych

Zbiorcze zakodowanie wszystkich uzyskanych odpowiedzi w jednym arkuszu ankiety i ich analiza prowadzi do kilku wniosków. Nie odnotowano przypadku, aby którakolwiek z 62 gier i zabaw podanych w tabeli nie została choć raz wskazana jako znana lub praktykowana przez badanych. Informatorzy potraktowani jako grupa wykazali się więc znajomością wszystkich form aktywności opisanych przez W. Młynka.

19 z 62 ujętych w ankiecie gier i zabaw dziecięcych zostało po kilkadziesiąt razy wytypowanych przez badanych jako te, które pamiętają i w które sami bawili się, kiedy byli dziećmi. Najczęściej wskazywane to: „łapanka” / „na lajdy”, „gra w chowanego” / „na skrywki”, „gra na miasta”, „gra w piłkę nożną”, „gra w kota i mysz”, „koło, koło młyński”, „strzelanie z łuków”, „skakanie przez ogień”, „łożenie po drzewach”, „huśtawki” / „piścaczki”, „karuzele” / „ryngiszpile”, „jeżdżenie na tragaczu” „chodzenie na rękach”, „stanie na głowie”, „puszczanie kaczek”, „puszczanie łódek” (z kory, na wodzie – przyp. autora), „grudowanie” / „rzucanie śnieżkami”, „lepienie śnieguloka” / „bałwana”, „jazda na nartach”, „spuszczanie się na sankach”. Ten zróżnicowany zbiór obejmuje czynności zabawowe, w które nadal bawi się obecnie najmłodsze pokolenie, czyli gry i zabawy będące przejawem niematerialnego dziedzictwa kulturowego, oraz niepraktykowane już formy zachowań ludycznych wymagające rewitalizacji.

Wskazania informatorów pokazały ponadto, że w ich pamięci zachowały się gry i zabawy, których gwarowa nazwa świadczy o osadzeniu w tradycjach kulturowych regionu również na poziomie językowym. W przypadku takich aktywności, jak: „strzelanie z kanonów”, „strzelanie z pęcyników”, „tańcowało jelitko”, „złoty pierścień”, „kingu, klingu, kowoliku”, „ogień w garnkach blaszanych” / „kaczoki” / „wywijoki”, „łomani placków”, „zabawa na utopca” / „wasermóna” oraz „wyrabianie hóśli” / „skrzypek” odnotowano jednak tylko od 2 do 5 potwierdzeń ich znajomości lub osobistej realizacji w dzieciństwie⁶. Szczególne ta najsłabiej pamiętana grupa wymaga działań rewitalizacyjnych, a można je przeprowadzać, łącząc je z tymi tradycyjnymi zabawami funkcjonującymi w formie nadal praktykowanego niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

Wyniki ankiety potwierdziły zgodność zachowań badanych z przypisanymi poszczególnym płciom wzorami zachowań ludycznych, które szczególnie w przeszłości (ale i współcześnie) z większym upodobaniem przejawiają chłopcy bądź dziewczynki. Ale zdarzało się, że dzieci bawiły się wspólnie w mieszanym gronie. Ówczesnym

⁶ J. Grzegorzewska i M. Kaczbina (1978: 97–101) jako polskie i charakterystyczne dla Śląska Cieszyńskiego dziecięce zabawy ludowe podają: „Był raz jeden ogródek”, „Kozą brodę ma”, „Zajaczek, zajaczek”, „Tańcowała ryba z rakiem”, „Zasnęła dziewczeczka pod lelują” oraz „Zasiali górale”.

dzieciom znane były też zabawy w pojedynkę. Najmłodszy wypełniali sobie nimi czas przeznaczony np. na pasienie krów. Wyzwalały one kreatywność i zachęcały do wyszukiwania w otoczeniu przyrodniczym inspiracji rozpraszających nudę. Gry i zabawy dzieci przed dekadami były więc różnorodne i nie obejmowały wyłącznie czynności realizowanych kolektywnie na powietrzu.

Celem badań było ustalenie, które popularne przed dekadami zachowania zabawowe przechowała do dziś w pamięci najstarsza generacja mieszkańców Śląska Cieszyńskiego potraktowana łącznie – jako reprezentacja tej grupy wiekowej zamieszkującej region. Dlatego w analizie odpowiedzi udzielonych przez badanych autoidentyfikacja oraz zróżnicowanie językowe zostały uwzględnione, ale nie stanowiły klucza do interpretacji wyników. Chodziło o odszukanie przede wszystkim tego, co łączy wspomnienia z dzieciństwa seniorów zamieszkujących tereny obecnie podzielone polsko-czeską granicą, które na płaszczyźnie tradycyjnej kultury o ludowym rodowodzie stanowią wspólne dla tego obszaru dziedzictwo kulturowe. Z badań wynika – i jest to jeden z kluczowych również dla dalszych rozważań wniosków – że gry i zabawy o gwarowych nazwach wywołały słabsze reminiscencje w pamięci badanych, a pełniejszą ich znajomością wykazały się osoby zamieszkujące w obrębie czeskiej strony regionu.

Przeprowadzona analiza skłania, aby w dalszych rozważaniach poświęcić uwagę przede wszystkim najrzadziej wskazywanym przez badanych, a więc najszybciej odchodzącym w zapomnienie śląskocieszyńskim grom i zabawom, których znajomość przechowuje w pamięci coraz mniej mieszkańców regionu. Ta zanikająca część lokalnego dziedzictwa kulturowego zostanie rozpatrzona jako przedmiot rewitalizacji podczas tematycznych zajęć warsztatowych zapoznających dzieci z dawnymi formami zachowań ludycznych. Odwołując się do tego, co do dziś znane współczesnym dzieciom, i sięgając po przykłady gier i zabaw, które „wypadły z kulturowego obiegu”, można w duchu regionalizmu w przemyślany sposób prowadzić edukację ukierunkowaną na zagadnienia dziedzictwa kulturowego.

Wybrane konteksty rewitalizacji dziecięcych gier i zabaw tradycyjnych Śląska Cieszyńskiego

Uzyskane w badaniach ankietowych wyniki oraz obserwacje potwierdzają zachodzący również na Śląsku Cieszyńskim proces zanikania tradycyjnych wzorów zachowań ludycznych, w tym szczególnie tych ich przejawów, które wyrosły na gruncie i czerpały z bogactwa regionalnej kultury ludowej (por. np. Klasińska 2011: 179–183; Burdyka 2017: 82–90). Skłania to do podjęcia dyskusji na temat organizowania działań na rzecz ich popularyzowania i przywracania obecnie. Celem dalszych rozważań będzie refleksja nad sposobami ponownego włączania do żywej tradycji odchodzących dziś w zapomnienie gier i zabaw, które w warstwie słownej i ze względu na bezpośrednie

powiązania z minionymi realiami kulturowymi regionu stanowią warty przekazania kolejnym generacjom element wiedzy o przeszłości.

Popularyzowanie dawnych zachowań zabawowych wymaga współcześnie „obudowywania” ich taką narracją i wyszukania takich kontekstów oraz form przekazu, które mają szansę uczynić je atrakcyjnymi dla młodszych generacji. Poniżej zaproponowano dwa tematy zajęć warsztatowych ukierunkowanych na poznawanie gier i zabaw tradycyjnych Śląska Cieszyńskiego. Osadzono je w dwóch różnych kontekstach, pozwalających nie tylko na zorganizowanie zabawy, ale również na przekazanie elementów historyczno-etnograficznej wiedzy o życiu minionych pokoleń w tym regionie⁷.

Kontekst 1: Zabawa gwarowymi słowami. Pierwsza propozycja warsztatów ma na celu również zainteresowanie młodych ludzi problematyką lokalnej gwary. Zorganizowanie takich zabaw jak: „na skrywki” (s. 12), „na czępiączki” (s. 11), „na lajdy” (s. 11) stwarza okazję, aby uzmysłowić najmłodszym, że ich rodzice, dziadkowie i pradiadkowie bawili się w taki sam sposób jak oni dziś, choć określali te zajęcia innymi nazwami. Jak zorganizować warsztaty, aby jedynym osiągniętym rezultatem nie była tylko wspólna zabawa? Jedną z możliwości to np. pokazanie uczestnikom wydrukowanych na kartach lub za pomocą rzutnika na ścianie sali, w której prowadzone są zajęcia, gwarowych nazw poszczególnych gier jak np.: „gra w kuliczki” (s. 13), „gra na fojta” (s. 17), „gra na wasermóna” (s. 14), „gra w mróganego” (s. 17), „mietlorz” / „kijok” (s. 18), „strzelanie ze sznajdry” (s. 19), „wogi” (s. 22), „piścaczki” (s. 22), „ryngiszpile” (s. 23), „na czornego murzina” (s. 11–12). Takie proste działanie może stanowić punkt wyjścia do rozmowy o gwarze Śląska Cieszyńskiego. Czytając grupie opisy sporządzone przez W. Młynka, najmłodszych można zapytać, czy rozumieją wszystkie słowa z tego opracowania. Starszym dzieciom można przy tej okazji zlecić komputerowe zapisanie w dokumencie Worda nazw niektórych gier, żeby przekonali się, że zmiany sugerowane przez edytor tekstu nie zawsze są trafione i zgodne z gwarowymi konwencjami.

Rozgrywki gier ruchowych warto przeplatać krótkimi komentarzami o cechach lokalnej gwary, pracą ze słownikiem gwarowym, słuchaniem gwarowych nagrań lub też pokazaniem, jak te nieznanne dzieciom pojęcia funkcjonowały, np. w przysłowiach. Samodzielne odczytanie przez starsze dzieci wybranych gwarowych opisów zabaw przed wszystkimi uczestnikami może być równie emocjonującym wyzwaniem, co sam udział w wybranych konkurencjach. Takie aktywizujące spotkania z gwarą Śląska Cieszyńskiego, którym towarzyszy możliwość wypróbowania swoich sił w grach i zabawach tradycyjnych, mogą obejmować też rywalizację dzieci podzielonych na grupy w odgadywaniu, co oznaczają słowa stanowiące część nazwy danej aktywności (np. „kuliczki”, „pukocz”, „kaczoki”) lub też słowa zaczerpnięte z fragmentów przyspieszek towarzyszących przytoczonym za W. Młynkiem opisom gier i zabaw. Najmłodszy

⁷ Wszystkie podane dalej nazwy gier i zabaw oraz cytaty pochodzą z opracowania W. Młynka ze wskazaniem stron, na których zostały opisane.

być może zapamiętają znaczenie gwarowych określeń przede wszystkim tych gier i zabaw, które najbardziej przypadną im do gustu, niemniej staną się też odbiorcami przekazu ukazującego język przodków w pozytywnym kontekście.

Kontekst 2: *Zabawki z natury*. Zaznajamianie współczesnych dzieci z grami i zabawami tradycyjnymi stwarza okazję, aby przekazać im wiedzę nie tylko o tym, jak mówili ich przodkowie, ale również jak wyglądało życie codzienne ich rówieśników przed dekadami. Dzisiejszemu młodemu pokoleniu można uświadomić, że życie, a więc i zabawy ich przodków, w większym stopniu niż dziś uwarunkowane były zależnością człowieka od otoczenia przyrodniczego. Oprócz zaznajamiania najmłodszej generacji mieszkańców Śląska Cieszyńskiego z kolejnymi przykładami regionalnych gier i zabaw celem będzie ukazanie im „potencjału ludycznego” naturalnego otoczenia przyrodniczego oraz możliwości spożytkowania dostępnych w nim zasobów do zorganizowania różnych rozgrywek i ludycznych aktywności w taki sposób, w jaki przez dziesięciolecia w przeszłości robiły to młodsze i starsze dzieci. Jak więc zbudować zrozumiały i interesujący dla młodych przekaz, który z jednej strony będzie ukierunkowany na pokazanie im konkretnych przykładów gier i zabaw tradycyjnych, ale którego równorzędnym celem będzie uzmysłowienie przyrodniczych źródeł zabaw wywodzących się z minionej kultury regionu?

Obecnie najmłodszy już w przedszkolu zaczynają uczyć się o otaczającej ich przyrodzie, ale jest to wiedza, która rzadko ma zastosowanie przy organizowaniu spontanicznych czy aranżowanych zabaw. Przed dekadami – o czym pisze W. Młynek – żeby pobawić się np. w „strzelanie z listków” (s. 20), dzieci musiały zaopatrzyć się liście buraka, kapusty lub karpia / „kwaka” (s. 20), potrafiły więc wybrać z przydomowego ogródka lub z pola te rośliny, które najlepiej nadawały się do tej zabawy. Wiedziały, jakie rodzaje roślin i które ich części umożliwią zabawę w „piskanie na listkach lub na trawie” (s. 20, 27). Wykonanie instrumentów oraz innych akcesoriów niegdyś wykorzystywanych do zabawy wymagało też od najmłodszych umiejętności rozróżniania gatunków drzew. Dawniej dzieci pamiętały, że narty domowej roboty, zwane *dągami*, były zrobione z „drzewa jasieniowego” (s. 26), a do wykonania fujarek najlepiej było wykorzystać gałązki czarnego bzu (s. 27). Natomiast, żeby wystrugać skrzypce / „hóśle” trzeba było postarać się o drewno lipowe (s. 27). Dzieci na drodze bezpośredniego pokazu i międzypokoleniowego przekazu dowiadywały się, że sporządzenie na wiosnę w prostych „piszczków”, czyli gwizdków domowej roboty, jest łatwiejsze, jeśli „wyklepie się” gałązki olchy lub wierzy (s. 27). Wiedziały też, że śmigła do wiatraków – „zwyrtuli” lub „klekotki” robi się z miękkiego drewna świerkowego lub jodłowego (s. 27–28). „Strzelanie z łuków” wymagało z kolei od chłopców zorganizowania sobie witek leszczynowych – do połączenia z cięciwą ze sznurka lub rzemyka oraz gałązek jodły lub świerku – nadających się na strzały (s. 20). Zapraszając dziś najmłodszych mieszkańców regionu do wypróbowania swoich sił w takich inspirowanych zasobami przyrody zabawach, same rozgrywki warto poprzedzić wspólnymi poszukiwaniami

w najbliższym otoczeniu tych potrzebnych naturalnych surowców. Wycieczka do lasu po korę brzoźową lub sosnową może być dla współczesnych dzieci równie ciekawym doświadczeniem, co puszczenie na wodę wystruganych z nich później samodzielnie łódek (s. 25). Rozpoznawanie gatunków drzew i właściwości poszczególnych rodzajów drewna, co niegdyś ułatwiało dzieciom organizowanie różnych aktywności oraz samodzielne wykonywanie z tego surowca prostych przedmiotów, takich jak: grzebienie, na których można było grać lub zbierać nimi jagody, czy figurki zwierząt i ludzi, również wydaje się umiejętnością mogącą wzbogacić repertuar zabaw dzisiejszego młodego pokolenia i ma szansę zachęcić do eksplorowania w celach zabawowych najbliższego otoczenia przyrodniczego, zarówno według dawnych wzorów, jak i według własnych pomysłów.

Podsumowanie

Zgodnie z przytoczoną na wstępie definicją z Konwencji UNESCO niematerialne dziedzictwo jest żywe i (póki co) nie wymaga rewitalizacji. Dotyczy to części gier i zabaw zapamiętanych przez uczestników przeprowadzonych badań oraz tych, w które nadal bawią się współczesne dzieci. Działaniami o tym charakterze należy objąć przede wszystkim dawne gry i zabawy tradycyjne dziś już niepraktykowane. Zanikanie tradycyjnych form dziecięcych aktywności ludycznych jest wypadkową wielu zmian zachodzących w kulturze. Szczególnie gry i zabawy o gwarowych nazwach oraz te odwołujące się do minionych realiów kulturowych regionu są obecnie najściślej reprezentowane we wspomnieniach najstarszych badanych i przez to narażone na zniknięcie.

Wiele udokumentowanych przed laty na Śląsku Cieszyńskim dziecięcych gier i zabaw, które nadal pamiętają uczestnicy badań, stanowi odpowiedni materiał do zainteresowania najmłodszych generacji minioną kulturą regionu. Organizując warsztaty, bezpośrednio angażujące młodych ludzi, w atrakcyjnej – zabawowej formie, można nie tylko uczyć dawnych gier i zabaw, ale przy okazji opowiedzieć o minionych realiach kulturowych, których były elementem. Wiele spośród wywodzących się z tradycji kulturowych Śląska Cieszyńskiego dziecięcych aktywności zabawowych o ludowym rodowodzie może – po stosownych modyfikacjach i opatrzeniu objaśniającym komentarzem – stanowić materiał na zajęcia z zakresu edukacji regionalnej, ilustrujące jak przed dekadami wyglądało życie codzienne i dzieciństwo. Gry i zabawy tradycyjne są szczególnie dostosowanym do potrzeb młodszych odbiorców „tworzywem” do pracy nad zagadnieniami dziedzictwa kulturowego. Właśnie tę spuściznę po przodkach można w pierwszej kolejności spożytkować jako punkt wyjścia skierowanej do dzieci opowieści o przeszłości.

Jak wykazano na przykładzie dwóch propozycji tematycznych zajęć warsztatowych – gwarowych i przyrodniczych, gry i zabawy tradycyjne mają ogromny potencjał

edukacyjny. Umożliwiają przekazanie wiedzy o historii i kulturze regionu w sposób, który odpowiada potrzebom osób z najmłodszych przedziałów wiekowych.

Współcześnie w wielu miejscach na świecie część gier i zabaw tradycyjnych musi być już przedmiotem rewitalizacji. Pozostałe, będące przejawem niematerialnego dziedzictwa kulturowego, wymagają ochrony i popularyzacji. Istotne jest, aby wszystkie te zjawiska z obszaru gier i zabaw osadzonych w tradycjach kulturowych poszczególnych regionów postrzegać jako zasób dziedzictwa kulturowego i w przemyślany sposób wykorzystywać ich potencjał w ramach działań z zakresu edukacji regionalnej.

Podjęte tu rozważania nie wyczerpują długiej listy teoretycznych i praktycznych zagadnień związanych z rewitalizacją regionalnych gier i zabaw tradycyjnych. Dalszej dyskusji wymaga np. kwestia osobistego zaangażowania depozytariuszy wiedzy o dawnych zabawach i zabawkach w zajęcia warsztatowe, zagadnienie dostosowania niektórych tradycyjnych form zachowań ludycznych do dzisiejszych standardów (bezpieczeństwa, nietykalności cielesnej, higieny oraz w zakresie przeciwdziałania stereotypizacji niektórych grup) oraz potrzeba opracowania narzędzi dydaktycznych zastępujących książkowe poradniki na temat organizowania gier i zabaw tradycyjnych, które doposażone w cyfrowe komponenty znacząco ułatwiłyby dzisiejszym nauczycielom, animatorom, wychowawcom i rodzicom wywiązać się z ciążącego na nich zadania przekazania najmłodszym wiedzy o tych elementach lokalnego dziedzictwa kulturowego. Niegdyś powszechnie praktykowane na Śląsku Cieszyńskim gry i zabawy tradycyjne pozwalają na podjęcie namysłu nad wypracowaniem potrzebnych rozwiązań i będą mogły stanowić podpowiedź, jak prowadzić działania mające na celu zachowanie różnych przejawów tradycyjnej kultury ludycznej innych regionów.

Bibliografia

- 200 razy Kolberg. Warsztaty etnograficzne dla dzieci w Świątlicy Krytyki Politycznej „Na Granicy” w Cieszynie. Scenariusze zajęć. (2014). Pozyskano z: http://issuu.com/krytykapolitycznacieszyn/docs/kolberg_raport_z_warsztatow_iuu/1.
- Bronikowska, M. (2013). *Słowińskie tradycje ludowych form kultury fizycznej na przykładzie wybranych narodów*. Poznań: Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu.
- Burdyka, K. (2017). Gry i zabawy ruchowe jako element dziedzictwa kulturowego polskiej wsi. W: I. Bukraba-Rylska, M. Wieruszewska, K. Burdyka (red.), *Lokalne dziedzictwo kulturowe w doświadczeniu mieszkańców wsi* (s. 81–95). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Grzegorzewska, J., Kaczurbina, M. (1978). *Mało nas, mało nas: polskie dziecięce zabawy ludowe*. Warszawa: „Nasza Księgarnia”.
- Jasińska, B. (1997). Zabawa w życiu dzieci na Śląsku Cieszyńskim. *Zabawy i Zabawki. Kwartalnik poświęcony zagadnieniom ludzmu i ludyczności*, 1 (1–2), 101–106.

- Kadłubiec, K.D., Fryda, I. (1993). *Raz, dwa, trzy, wychodź ty!: twórczość słowna polskich dzieci z Zaolzia*. Czeski Cieszyn: Zarząd Główny Polskiego Związku Kulturalno-Oświatowego.
- Kadłubiec, K.D. (red.) (2016). *Płyniesz Olzo: monografia kultury ludowej Śląska Cieszyńskiego*. Czeski Cieszyn: Kongres Polaków w Republice Czeskiej, Katedra Sławistyki Uniwersytetu Ostrawskiego.
- Klasińska, B. (2011). *Kształtowanie zainteresowań kulturą ludową uczniów klas trzecich przez systemowe integrowanie zajęć*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. W: *Dziennik Ustaw*, 2011, nr 172, poz. 1018. Pozyskano z: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20111721018/O/D20111018.pdf>.
- Marcol, K. (2008). *Słowo i zabawa. Ustna twórczość dzieci na pograniczu polsko-czeskim*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Uniwersytet Śląski.
- Młynek, W. (1979). *Koło, koło młyński*. Český Těšín: Zarząd Główny Polskiego Związku Kulturalno-Oświatowego, Sekcja folklorystyczna.
- Odoj, G. (1997). Zachowania ludyczne mieszkańców Jaworzynki: tradycja i współczesność. *Zabawy i Zabawki. Kwartalnik poświęcony zagadnieniom ludyzmu i ludyczności*, 1 (1–2), 107–119.
- Piech, K. (2019). *Tradycyjne zabawy i gry południowego Podlasia*. Białą Podlaską: Akademia Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego w Warszawie, Filia w Białej Podlaskiej.
- Prabucki, B. (2018). Zabawy, gry i sporty tradycyjne. Potencjał i możliwości ich wykorzystania w działalności muzealnej. *Studia Lednickie*, 17, 63–86. Pozyskano z: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-910a6fb3-90c0-4501-9ece-eb31dc15f388>.
- Studnicki, G. (2015). *Śląsk Cieszyński: obrazy przeszłości a tożsamość miejsc i ludzi*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Studnicki, G. (2017). Dziecka, dziecka... *Kalendarz Śląski*, 53, 124–131, 140–147.
- Szalbot, M. (2019). Toys within the collections of selected Cieszyn Silesia museums as a source of knowledge of the former ludic culture of the youngest inhabitants of the region. *Muzeologia a kultúrne dedičstvo*, 7 (2), 63–76. Pozyskano z: <hdl.handle.net/20.500.12128/11520>.
- Szalbot, M. (2021). Photographs from Digital Archives of the Polish Ethnographic Atlas as a source of knowledge about rural children's toys and games in the years 1954–1971. *Etnografia Polska*, 1, 147–167. Pozyskano z: <https://journals.iaepan.pl/ep/article/view/2645/2813>. DOI: <https://doi.org/10.23858/EP65.2021.2645>.
- Szalbot, M. (2022). "Games" using old photographs in the time of the pandemic: archival photographs in museum education. *Muzeologia a kultúrne dedičstvo*, 10 (3), 61–79. Pozyskano z: https://www.muzeologia.sk/index_html_files/mkd_3_22_szalbot.pdf. DOI: <https://doi.org/10.46284/mkd.2022.10.3.4>.
- Winczewski, P. (2016). *Białe kruki. Gry i zabawy ruchowe z lat 1821–1939*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.

Streszczenie

Artykuł stanowi sprawozdanie z badań diagnozujących stan zachowania dziecięcych gier i zabaw tradycyjnych we wspomnieniach najstarszych mieszkańców Śląska Cieszyńskiego. Rozpatrując je jako element niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz wykorzystując wyniki badań, podjęto refleksję nad założeniami działań rewitalizacyjnych, które mają na celu podtrzymanie znajomości oraz wdrażanie – szczególnie najmłodszych – w praktykowanie niegdyś popularnych

zachowań zabawowych wywodzących się z lokalnych tradycji kulturowych w sposób, który umożliwi przekazanie im wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu.

Słowa kluczowe: gry i zabawy tradycyjne, niematerialne dziedzictwo kulturowe, rewitalizacja, Śląsk Cieszyński

Summary

The article is a report on the research conducted to diagnose the state of preservation of children's games and traditional games in the memories of the oldest inhabitants of Cieszyn Silesia. Traditional games were examined as an element of the immaterial cultural heritage and, together with the research results, were a basis for reflecting on possible reintroductions. Those are aimed at maintaining the knowledge of these games and game-related behaviours, especially among the children, in order to practice games stemming from local cultural traditions in such a way as to teach them about the cultural heritage of the region.

Keywords: traditional games, intangible cultural heritage, revitalisation, Cieszyn Silesia region

Translated by Author